

Munke og nonner på danske kirkevægge

Nogle refleksioner over karmelitermunkene i Sæby Kirke

Af Kaare Rübner Jørgensen

1. Munke og nonner i danske kirker

Der er ikke mange munke og nonner afbildet i danske kirker. Normalt blot en enkelt hist, en enkelt her. Tit er de anonyme og afbildes bedende eller blandt de salige på vej til himmerigets borg. Men de kan også drilles af djævlé eller udsættes for det, der er værre: at blive grebet og indfanget af de skrækindjagende små sataner for at blive ført til helvedes rygende gab. I Nørre Herlev sker det endog sammen med en nøgen kvinde. Jo, også middelalderens munke kunne have problemer med deres seksualitet.

Af de navngivne munke kommer Frans af Assisi ind på førstepladsen. Medtages kirkerne i det gamle ærkestift kan han iagttages i ni kirker, heraf en eller to gange sammen med broder Leo. En anden franciskanerhelgen var Antonius af Pádova, de syges og invalideredes hjælper og helbreder, der findes afbildet i et par kirker. Af dominikanere optræder ordensstifteren Dominicus to eller tre gange, Petrus Martyr med kniven i sin kløvede pande tre og den hellige Vincent to gange. Medlemmer af de gamle ordenssamfund – benediktinere, cisterciensere, augustinere og præmonstratensere – ses yderst sjældent: kun ét billede af henholdsvis Benedikt, Ansgar og Rimbert og to af Bernhard af Clairvaux. Det samme gælder de danske augustinerhelgener, for vi har kun to billeder af abbed Vilhelm af Æbelholt og provst Keld af Viborg samt ét af Thøger af Vestervig. De fleste af disse frem-

stillinger findes tilmed i blot én kirke – i Skives gamle Kirke, der sammen med Fanefjord på Møn besidder Danmarks største samling helgenbilleder.

Er antallet af kalkmalede munke således få, er nonnernes tal endnu mindre. Så vidt jeg har kunnet konstatere, er kun to nonner blevet fundet værdige til at smykke danske kirkevægge og -hvælvinger. Den ene er Gertrud af Nivelles, de afdøde sjæles beskytterinde, der er afbildet i femten kirker, den anden Birgitta af Vadstena, der kan iagttages i fem kirker.¹ Ordensfolk kan altså hjælpe, men synes ikke egnet til at inspirere danske kirkegængere til fromhed og gode gerninger i middelalderen. Om det skyldes, at munke- og nonneordenerne rekrutterede deres medlemmer fra aristokratiet og det bedre borgerskab, der socialt og økonomisk var højt hævet over den jævne bondebefolkning, skal være usagt. Forklaringen kunne jo også være, at de nævnte munke- og nonnefremstillinger findes i sognekirker, ikke i klosterfolkenes egne kirker. Hvad der har været af kalkmalerier i dem, unddrager sig i vid udstrækning vor erkendelse, eftersom der ud af de 119 klosterkirker, der eksisterede i senmiddelalderen, kun er 34 bevaret. Ja, for tiggerklostrenes vedkommende er tallet endnu mere katastrofalt: kun 8 ud af oprindeligt 49 kirker – franciskanerkirkerne i Horsens, Nykøbing F. og Ystad, dominikanerkirkerne i Ribe, Århus og Viborg og karmeliterkirkerne i Helsingør, Sæby og Sølvesborg.² Med dominikanerne Pe-

trus Martyr og Vincent Ferrer i Århus Vor Frue og en anonym munk i Sorø cistercienserkirke som undtagelser findes der i dag kun ordensfolk afbildet i Sæby Kirke i Vendsyssel.³

2. Sæbymunkene og Trithemius

Kalkmalerierne i Sæby, der stammer fra tiden 1513-1523, er unikke.⁴ I kirkens to første fag er afbildet episoder fra legenden om Joachim og Anna, der kun sjældent kan iagttages i danske kirker, i tredje fag

et mere traditionelt scenario med dommedag, himmerigets borg og helvedesgab over tre kapper. Otte munke optræder i disse scener. I første fag knæler to munke, der efter ordensdragten at dømme må være franciskanere, under templet i Jerusalem, i andet fag står tre karmelitermunke under jomfru Marias beskyttende kappe – en indikation af ordenens tilknytning til Himmeldronningen (fig. 1). Desuden går en karmelitermunk i forreste række blandt de salige, der skal modtages af St. Peter, mens der allerede befin-

Fig. 1. Dommedag. Til venstre ses tre karmelitermunke under jomfru Marias beskyttende kappe (3. fag, østkappe)

Fig. 2. De saliges ankomst til himmerigets borg. Forrest ses en karmelitermunk og inde bag himmelborgens mur endnu to, der nyder frelsens lyksalighed (3. fag, nordkappe).

der sig to kronragende munke inde bag himmerigets borgmur (fig. 2).

Ud over disse anonyme munke er der malet 24 navngivne karmelitermunke i kappefligene, otte i hvert fag. Kvantitativt såvel som kvalitativt er denne serie ganske enestående. For i Sæby er det ikke som i Århus Vor Frue munkenes hellighed, der har været begrundelsen for billedningerne. Det fremgår af de skriftbånd, der ledsager hvert billede. Nu er disse skriftbånd mere eller mindre fragmentarisk bevaret, ja et enkelt er sammen med munken helt væk, hvis vi ser bort fra to bogstaver i navnet og ordet *deuotus* (hengiven), så hvad der oprindeligt har stået, kan altså ikke længere konstateres overalt. Desuden er det af samme grund kun muligt at identificere 14 af de 24 munke.

For en del år siden fandt jeg imidlertid ved et tilfælde *De ortu et progressu ac viris illustribus ordinis virginis*

Mariæ de Monte Carmelo (Om begyndelsen af jomfru Marias orden af Karmelbjerg, og om dens udvikling og dens fremtrædende mænd), der viste sig at have været forlæg for skriftbåndene i kirken. Denne lille bog var skrevet af den tyske humanist, forfatter og benediktinerabbed Johannes Trithemius i 1492 og trykt to år senere i Mainz.⁵ Et par eksempler kan illustrere overensstemmelserne mellem Sæbyskriftbåndene og Trithemius's bog:

Sæby (fig. 3 t.v.):

...ard... ..oni... generalis prior totius ...is ... doctor parisiensis

Trithemius 7:

Gerardus de Bononia, Generalis Prior totius Ordinis vndercemus, S. Scripturæ Doctor Parisiensis, ingenio subtilis, Ordinisque sui amator et rector celeberrimus (Gerhard fra Bo-

Fig. 3. Til venstre Gerhard fra Bologna med indsamlingspose, til højre John Baconthorpe med bog. Den første var doktor fra Paris, skolastisk forfatter og generalprior 1297-1317, den anden doktor fra Paris, provincialprior for England 1327-1333 og ordenens største skolastiske teolog.

logna, den elvte generalprior for hele ordenen, doktor i teologi fra Paris, skarpsindig med hensyn til åndsevner, en elsker af sin orden og en meget berømt leder)

Sæby (fig. 3 t.h.):

Jo ... .. nacione anglicus prior prouincialis anglicus doctor p ... vir ... .. issimus atque deo valde exercitus

Trithemius 15:

Ioannes de Bachone, natione Anglicus, Prior Provincialis Angliæ, Doctor Pariensis, vir undecunque doctissimus, Philosophus, Iurista et Theologus celeberrimus, ingenio subtilis, et clarus eloquio (John Baconthorpe, englænder af fødsel, provincialprior for England, doktor i teologi fra Paris, en mand der på alle områder var meget lærd, en meget berømt filosof, jurist og teolog, skarpsindig med hensyn til åndsevner og klar med hensyn til tale)

Sæby (fig. 4 t.v.):

Robertus de monstrolo natione gallus vir in diuinis scripturis studiosus et ... eruditus

Trithemius 26:

Robertus de Monstrolo, natione Gallus, vir in diuinis Scripturis studiosus et eruditus, ingenio subtilis et clarus eloquio, decus quondam Gymnasij Parisiensis (Robert af Montreuil, franskmænd af fødsel, en mand ivrigt studerende og lærd udi den hellige skrift, skarpsindig med hensyn til åndsevner og klar med hensyn til tale, engang en pryd for højskolen i Paris)

Sæby (fig. 4 t.h.):

Johannes Fust conuentus crucenacensis lector et postea prior argentinensis

Trithemius 27:

Joannes Fust Conuentus Crutzenacensis Lector et postea Prior Argentinensis, natione Teutonicus, ex Comitatu Spanheimensi oriendus, vir in diuinis Scripturis studiosus et eruditus, ingenio subtilis, et clarus eloquio, declamator sermonum celeberrimus (Johann Fust, lektor i klostret i Kreuznach og senere prior for klostret i Strasbourg, tysker af fødsel, stammende fra grevskabet Sponheim, en mand ivrigt studerende og lærd udi den hellige skrift, skarpsindig med hensyn til åndsevner og klar med hensyn til tale, en meget berømt prædikant)

Fig. 4. Til venstre Robert de Montreuil, til højre Johann Fust, begge i bøn. Den første var fransk munk i 1300-tallets begyndelse og forfatter af prædikensamlinger, den anden prior for klostret i Strasbourg 1361-1363 og ligeledes forfatter af prædikensamlinger.

Sæby (fig. 5 t.h.):

... tus de beka nacione teutonicus ... ..turis eruditissimus doctor ... opi... ..bratus cultor ordinis ... mus

Trithemius 8:

Sibertus de Beka, natione Teutonicus, vir in diuinis scripturis eruditissimus, Doctor omnium opinione et laude celebratus, cultor sui Ordinis deuotissimus (Sibert de Beka, tysker af fødsel, en meget lærd mand udi den hellige skrift, en doktor loyprist og rost efter alles mening, en meget hengiver dyrker af sin orden)

Fig. 5. Til venstre Niels Mord, til højre Sibert de Beka, begge med bog. Den første var dansk provincialprior 1486-1503, den anden doktor fra Paris, provincialprior for Tyskland 1317-1330 og forfatter af flere skrifter om ordenen, blandt andet et Bullarium Carmelitarum og et Ordinale med dens ritualer og liturgi.

På grundlag af denne bog, hvis stereotype, for ikke at sige formelagtige biografier Sæbymunkene har kopieret, er det altså muligt at udfylde lakunerne i skriftbåndene og at få identificeret alle 24 afbildede munke på nær én.⁶ Det viser sig da, at 21 af munkene i kappefligene er udlændinge og to er danske. De sidste er Mads Svendsen og Niels Mord, der var provincialpriorer, dvs. ledere af den danske ordensprovins, henholdsvis 1462-1472 og 1486-1503. Derfor er det en nærliggende tanke, at den helt bortroderede og uidentificerbare

munk har været Niels Christensen (*Nicolaus Christierni*), der var provincialprior mellem de to nævnte, således at vi får alle de tre første danske ordensledere repræsenteret i kirken. Man synes da også at kunne læse bogstaverne *co* i hans latinske navn.

Disse danske munke optræder naturligvis ikke i Trithemius's katalog, for på hans tid havde endnu ingen danske karmelitermunke gjort sig internationalt bemærket. Det skete først med Anders Christensen og Poul Helgesen, provincialpriorer 1503-1521 og 1521-1540'erne, som begge er medtaget i den fortegnelse, englænderen John Bale udarbejdede over fremtrædende ordensmedlemmer i midten af 1500-tallet.⁷ Derfor er det ret overraskende at iagttagelse, at den tekst, der findes i Niels Mords skriftbånd, også stammer fra Trithemius, selv om den her anvendes for at biografere en tysk-belgisk munk ved navn Johannes af Aachen:

Sæby (fig. 5 t.v.):

Frater nicolaus mardh nacione iutonis patria dacus conuentus arusiensis institutor vir in diuinis scripturis copiosus et longa exercitacione peritus in declamandis ad populum sermonibus excellentis ingenii ordinisque sui studiosus amator et cultor deuotus prior prouincialis prouincie dacie tercius (Broder Niels Mord, jyde af fødsel, dansker med hensyn til fædreland, stifter af klostret i Århus, en mand, lærd udi den hellige skrift og erfaren ved lang tids øvelse i at holde fremragende og åndrige prædikener for folket, en ivrig elsker og hengiven dyrker af sin orden, den tredje provincialprior for den danske provins).

Trithemius 75:

Ioannes de Aqua veteri, natione Teutonicus, patria Brabantinus, Conuentus Mechliniensis, vir in diuinis Scripturis studiosus, et longa exercitacione peritus, in declamandis

ad populum sermonibus excellentis ingenij, Ordinisque sui studiosus amator et cultor deuotus (Johannes af Aachen, tysker af fødsel, brabantier med hensyn til fædreland, fra klostret i Mechelen, en mand, ivrigt studerende den hellige skrift og erfaren ved lang tids øvelse i at holde fremragende og åndrige prædikener for folket, en ivrig elsker og hengiven dyrker af sin orden)

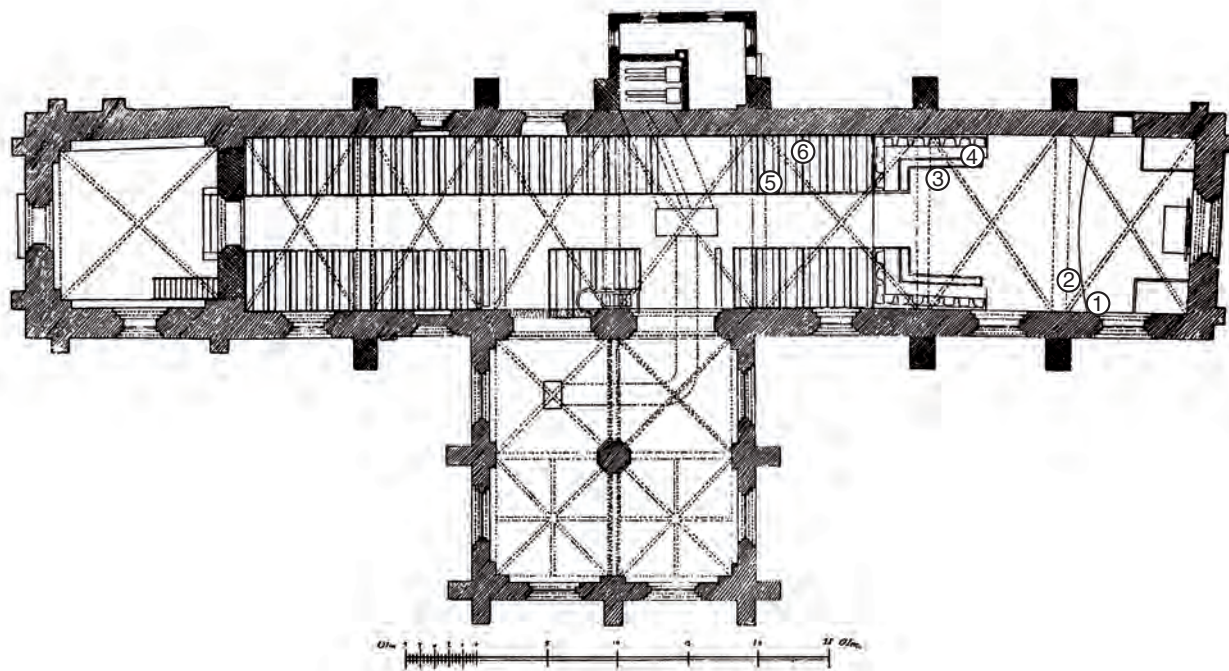
I den rosende omtale af Niels Mord er der altså ikke meget, der er originalt, men derfor kunne den danske munk vel godt have udmærket sig på de områder, der er nævnt i skriftbåndet. Vi har blot ingen kilder, der kan bekræfte det. Om Sæbymunkene også har kopieret Trithemius i biografierne over de andre danske munke, kan man på grund af disses skriftbånds fragmentariske tilstand ikke afgøre.

3. Udvælgelseskriterier

Når man har konstateret, at Trithemius's bog, der indeholder biografier over 75 karmelitermunke, har været tekstforlæg for kalkmaleriindskrifterne i Sæby, melder spørgsmålet sig, hvorfor netop disse 21 udenlandske munke er valgt til at smykke kirkens kappeflige. Svaret herpå kan ikke gives, for det eneste, man kan konstatere, er, hvad Sæbymunkene ikke har lagt vægt på, da de foretog deres selektion. For det første har de i modsætning til Trithemius ikke valgt munke fra deres samtid eller umiddelbare fortid, men foretrukket ordensbrødre fra 12- og 1300-tallet, idet kun fire af de i kirken afbildede udenlandske munke levede efter år 1400. For det andet har de ikke interesseret sig for deres hellighed og kun i begrænset omfang taget hensyn til, om de opnåede høje stillinger inden for ordenen eller kirken i almindelighed. Ingen af de syv helgen- eller saligkårede munke hos Trithemius er medtaget, og af hans ni biskopper, tolv general-

og elleve provincialpriorer kan kun én biskop, fire general- og syv provincialpriorer iagttages i kirken. Heller ikke universitetsstudier har været afgørende, skønt en doktorgrad fra Paris ikke synes ganske uden betydning, eller prædikantvirksomhed, der ellers var karmelitermunkenes *raison d'être*. Af munkene hos Trithemius var der 25, der blev nævnt som gode prædikanter, og 46, der blev rost for deres veltalenhed eller evne til at disputere. Men på Sæbykirkens vægge er kun en enkelt omtalt som en strålende prædikant – og han er den lige nævnte, med fremmede

fjer besmykkede, danske provincial Niels Mord. To af munkene i Sæby karakteriseres dog som *doctus*, ti som *eruditus* og tre endog som enten *doctissimus* eller *eruditissimus*, dvs. som lærd eller meget lærd udi den hellige skrift, hvorfor der ikke kan være tvivl om, at det har været deres lærdom, ej fromhed og hellighed, Sæbymunkene har lagt vægt på, når de skulle udvælge dem, der skulle pryde deres kirke. Denne lærdom kan imidlertid ikke i sig selv begrunde selektionen, for hos Trithemius roses så godt som alle de biografereede munke for at have været kloge og lærde.

Forklaring til plantegningen over de omtalte munkes placering i kirken:

1. Gerard af Bologna (fig. 3 t.v.)
2. John Baconthorpe (fig. 3 t.h.)
3. Robert af Montreuil (fig. 4 t.v.)

4. Johann Fust (fig. 4 t.h.)
5. Niels Mord (fig. 5 t.v.)
6. Sibert de Beka (fig. 5 t.h.)

Nogle af munkene har naturligvis været mere kendte end andre, for eksempel englænderen John Baconthorpe, der var ordenens største skolastiske teolog, og tyskeren Sibert de Beka, der var forfatter af den ritualbog, som blev brugt i alle ordenens klostre indtil 1850. Men der er også flere ubetydelige og temmelig obskure munke blandt de afbildede i kirken (f.eks. Johann Fust). Derfor kunne man spekulere på, om Sæbymunkene skulle have haft et eksemplar af netop de udvalgte munkes skrifter i deres bibliotek, således at de kunne pege på et billede, når de eventuelt refererede til en munk i deres prædikener. Denne hypotese er imidlertid næppe holdbar, for så skulle Sæbybiblioteket have haft en af de største samlinger af karmeliterlitteratur i Europa. Derfor må man konkludere, at vi ikke aner, hvorfor netop disse 21, der må have været kirkegængerne totalt ukendte, er udvalgt på bekostning af de andre i Trithemius's omfattende katalog over fremtrædende karmeliterbrødre.⁸ Kun ét selektionsprincip kan med sikkerhed iagttages. Og det er, at de har været døde i hundrede år eller mere, da Sæbymunkene lod deres billeder male i kirken. Den lærdom, de 21 udenlandske munke havde besiddet, var derfor ikke moderne i begyndelsen af 1500-tallet. Det var nemlig ikke den humanistiske dannelse, ej heller den nye på filologien baserede bibelteologi, de repræsenterede, men den gode, gammeldags munke- og universitetsskolastik.

4. De kalkmalede munkes symbolværdi

Der er imidlertid et andet spørgsmål, der er mindst lige så interessant som spørgsmålet om selektion. Det lyder i al sin enkelthed: Hvorfor har man i det hele taget afbildet disse 24 munke i kirken? At det spørgsmål har relevant, bliver klart, når man har iagttaget, hvor unik en sådan munkeserie er i vore kirker – med det

forbehold, nævnt tidligere, at vi naturligvis ikke ved, hvad der har været af billeder i de i dag forsvundne klosterkirker.

Klostret i Sæby blev etableret ved en kongelig og biskoppelig donation af byens sognekirke til ordenen i 1469.⁹ De munke, der da overtog kirken, tilhørte den tredje tiggermunkeorden og havde indtil da kun haft klostre i Skåne og på Sjælland: I Landskrona, Skælskør og Helsingør.¹⁰ Munkene tilhørte altså for jyderne en ny og temmelig ukendt orden, der skulle konkurrere om befolkningens gunst og penge med de langt mere veletablerede franciskanere og dominikanere. Desuden fik kirken ved munkenes overtagelse en dobbelt funktion, idet den herefter skulle være både munke- og sognekirke, vist nok lidt af et særsyn i det senmiddelalderlige Danmark. Men det gjaldt interessant nok også karmeliternes kirke i Sölvesborg i Blekinge.¹¹

Det er muligt, at det kan have været befolkningens ukendskab til munkene og kirkens dobbeltfunktion, som ikke alle måske har været lige begejstret for, der har været baggrunden for munkenes ønske om at lade lærde, forlængst afdøde ordensmedlemmer afbilde i kirken. Ganske vist ventede de 40-50 år med at fortælle befolkningen i Vendsyssel om, hvor lærd en orden det var, der havde rådighed over kirken og dens besiddelser, men det kunne jo skyldes, at kirkens ombygning først var blevet færdig i begyndelsen af 1500-tallet. At vi så ikke kan finde en tilsvarende selvforherligende udsmykning i kirken i Sölvesborg, kan være forårsaget dels af lokale forhold – med et kloster beliggende i Landskrona har befolkningen i Sölvesborg næppe være ganske ukendt med munkene – dels af at denne kirke allerede var veldekoreret med kalkmalerier, da munkene overtog den omkring 1485.¹²

Men det er ikke kun kirken i Sølvesborg, man kan sammenligne med. Man kan også gøre det med Vor Frue i Helsingør, hvis kalkmalerier ifølge Eva Louise Lillie har været udført af det samme værksted, som har stået for udsmykningen i Sæby.¹³ At munkene i Helsingør ikke har ønsket afdøde ordensmedlemmer afbildet i deres kirke, tror jeg kan forklares, hvis vi accepterer den nye datering af kalkmalerierne til 1513-1523 – i modsætning til Eigil Rothes gamle ca. 1500. For det var netop i den periode, at Helsingørklostret begyndte at manifestere sig om et af de mest betydningsfulde østdanske klostre. Munkene i Helsingør havde altså ikke det samme behov for at prale med afdøde ordensbrødres lærdom og derved fortælle andre, hvor lærde de selv var, som deres medbrødre i Sæby.

Helsingørklostrets intellektuelle og teologiske betydning, der blev endnu tydeligere under reformati- onskampene, fremgår af en række skriftlige vidnesbyrd: Ca. 1515 gav Christiern II det en altertavle, udført af nederlænderen Jan Mostaert, med por- trætter af ham selv og dronning Isabella (havde han tænkt sig kirken som gravkirke?), 1516 gav han det tilladelse til at opføre et sygehus for fremmede søfolk, og året efter tildelte han det St. Jørgensgården uden for København med den bestemmelse, at indtægterne herfra skulle gå til et lektorat i teologi på Universi- tetet, varetaget af en af klostrets munke. Den stilling fik humanisten og bibelteologen Poul Helgesen, der samtidig blev udpeget til leder af det nyoprettede stu- diehus i St. Pederstræde. Samme år – 1517 – begrave- des desuden kongens elskerinde Dyveke hos karmeli- terne i Helsingør. Og i 1519 bad han Poul Helgesen, der ofte optrådte som prædikant på Slottet, om at oversætte en for os ukendt fremmed bog til dansk.¹⁴

Denne kongelige bevågenhed, der kan føres tilba-

ge til kong Hans's brug af karmelitermunken Anders Christensen som legat til Rusland i 1499, kan kun for- klares ved, at Helsingørklostrets munke har levet op til og delt Christiern II's humanistisk prægede religiø- se forestillinger. Derfor kan man spørge, om det også er sådanne nymodens tanker, Sæbymunkene har vil- let reagere imod, når de lod de 21 udenlandske mun- ke afbilde på væggene i deres kirke? Der synes jo at have måttet været en mental og intellektuel diskre- pans mellem den bibelteologiske og reformkatolske humanisme, der kendetegnede flere af Helsingørklo- strets munke, og de skolastiske traditioner, billederne i Sæby stillede op som idealer for munkene og de- res menighed. Har jeg ret heri, skal de kalkmalede munke i Sæby ikke kun ses som en manifestation af ordenens lærdom over for en uvidende nordjysk be- folkning, men må tillige opfattes som et vidnesbyrd om en mental og intellektuel uenighed inden for den lille danske karmeliterprovins. En sådan uenig- hed har vi ellers ikke kendskab til, men den forekom- mer nu langt fra usandsynlig, når man ved, at i udlan- det var de mest fanatiske modstandere af Erasmus af Rotterdam, der var de humanistisksindede østdanske karmelitermunkes store ideal, netop tiggermunke. Og blandt dem flere medlemmer af karmeliterorde- nen.¹⁵ Set i det perspektiv får kalkmalerierne i Sæby Kirke en ny og nok så spændende symbolværdi.

Noter

1. Oversigten over munke og nonner i danske kirker bygger dels på egne iagttagelser, dels på Saxtorph 1979 og Banning 1976. Jeg har set bort fra Augustin, der kan iagttages i flere kirker, da det er som kirkefader, ikke som stifter af augustinerordenen, han er afbildet.
2. Beregningen af eksisterede og bevarede klosterkirker er fore- taget på grundlag af Garner 1968, dog er kirker nedlagt før 1450 udeladt.

3. Jeg ser bort fra, hvad der eventuelt har været af altertavler og anden træskulptur i kirkerne. Om et franciskansk billedprogram i Horsens klosterkirke se Plathe 1999 s. 51-71.
4. Om kirkens kalkmalerier i almindelighed se Saxtorph 1979 s. 243-245; Erlendsson 1980 s. 73-90, Lillie 1988 s. 33-83 samt artikler af Lillie, Sorgenfrey og Møller i Haastrup 1992 s. 150-161.
5. Jeg har benyttet udgaven, trykt i Köln 1643. Om de forskellige håndskrifter og trykte udgaver se Arnold 1971 s. 244-245.
6. Jørgensen 1978 s. 7-36. Ældre behandlinger er Mesters 1956 s. 229-230 og Bencard 1957 s. 74-79.
7. Jørgensen 1986 s. 41-42.
8. Den eneste af de afbildede munke i Sæby, der er kendt i en anden dansk kontekst, er franskmænden Robert de Montreuil, hvis sentenskommentarer er omtalt i et 1300-tals manuskript fra Løgumkloster se Riising 1969 s. 52.
9. Gregersen 1982 s. 31.
10. Om ordenen i Danmark se Jørgensen 1979 og 1997.
11. Fjellander 1951 s. 54.
12. Se Banning III 1976 s. 132-138.
13. Lillie 1992 s. 150.
14. Jørgensen 1979 s. 26-34. Om altertavlen se Moltke 1965 s. 87-96.
15. Smet 1975 s. 170-171; van Veen 1977 s. 39-54; Jørgensen 1979 s. 32. Om Helgesens humanistiske dannelse se Jørgensen 1995 s. 348-356 samt især de kommende artikler 1999 og 2000. Et referat af den sidste er givet af Bäcklund 1999 s. 6-7.

Litteratur

- Arnold, Klaus: *Johannes Trithemius (1462-1516), Quellen und Forschungen zur Geschichte des Bistums und Hochstifts Würzburg XXII*. Würzburg 1971.
- Bäcklund, Jan: Foredrag på den nordiske renæssancekongres i København maj 1999. *Rosenholmeren*, Notiser og Meddelelser fra Renæssancestudier ved Aarhus Universitet 1.4.1999, s. 1-12.
- Banning, Knud (ed.): *A Catalogue of Wall Paintings in the Churches of Medieval Denmark 1100-1600, Scania, Halland, Blekinge*, I-III. Copenhagen 1976.
- Bencard, Mogens: Carmelite Art and Architecture in Denmark. *Carmelus* 4 1957, s. 50-84.

- Erlendsson, Mette: Sæby kirkes kalkmalerier. *Vendsyssel Årbog* 1980, s. 73-90.
- Fjellander, Sture: Kring Vårfruklostret i Sölvesborg. *Blekingeboken* 29 1951, s. 46-66.
- Garner, H. N.: *Atlas over danske klostre*. København 1968.
- Gregersen, Hans: *Karmeliterklostret i Sæby*. Sindal 1982.
- Haastrup, Ulla (red.): *Danske Kalkmalerier. Sengotik 1500-1536*. København 1992.
- Jørgensen, Kaare Rübner: De hvide brødre i Helsingør. *Helsingør Bymuseum årbog* 1979, s. 5-63.
- Jørgensen, Kaare Rübner: Humanistiske træk i Paulus Helie's Chronicon Skibyense. *Danmark og Europa i senmiddelalderen*. Per Ingesman & Bjørn Poulsen (red.). Århus 2000, s. 282-305.
- Jørgensen, Kaare Rübner: Karmeliterne i Sæby Kirke. *Kirkehistoriske Samlinger* 1978, s. 7-36.
- Jørgensen, Kaare Rübner: Kirkestormen i København 1530. *Danske Magazin* 8.6.1995, s. 337-371.
- Jørgensen, Kaare Rübner: Om karmeliterordenen i Danmark. Spredte meddelelser på grundlag af fund i udenlandske arkiver. *Kirkehistoriske Samlinger* 1986, s. 7-42.
- Jørgensen, Kaare Rübner: Paulus Helie og Peder Månsson. To 1500-tals oversættere af Erasmus af Rotterdams Institutio principis Christiani. *Arkiv för Nordisk Filologi* 2000, s. 203-232.
- Jørgensen, Kaare Rübner: The Carmelite Order in Medieval Scandinavia. *St. Ansgar's Bulletin* 93 1997, s. 8-11.
- Lillie, Eva Louise: Lærdommens billeder. Sæbyværkstedets udsmykninger i fem nordjyske kirker. *Kirkehistoriske Samlinger* 1988, s. 33-83.
- Mesters, Gondolphus: The Carmelite Province of Denmark 1410-1540. *Carmelus* 3 1956, s. 217-242.
- Moltke, Erik: En kongelig altertavle i røntgenbelysning. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1965, s. 87-96.
- Plathe, Sissel F.: Franciskansk ikonografi: Horsens klosterkirke. *Billeder i middelalderen. Kalkmalerier og altertavler*. Lars Bisgaard, Tore Nyberg & Leif Søndergaard (red.). Odense 1999, s. 51-75.
- Riising, Anne: *Danmarks middelalderlige Prædike*. 1969 (disp.).
- Saxtorph, Niels M.: *Jeg ser på kalkmalerier*. København 1979.
- Smet, Joachim: *The Carmelites*. Rom 1975.
- Veen, Henk van: *Carmelieten en humanisten: de geschiedenis van een verwijdering*. Gronningen 1977 (disp.).